

РЕЦЕНЗІЇ, ОГЛЯДИ

**Михайло ГЛУШКО. ІСТОРІЯ НАРОДНОЇ КУЛЬТУРИ УКРАЇНЦІВ :
навч. посібник. – Львів : ЛНУ імені Івана Франка, 2014. – 416 с., іл.**

Сьогоднішній поступ історичної науки характеризують дві, здавалось би протилежні, тенденції: з одного боку відбувається подальша структуризація її дисциплін, а з іншого – йдеться про “повну” історію, відтворення якої можливе лише за поєднання якомога ширшого спектру джерел. Така ситуація спрямовує русло дослідницьких пошуків на пограниччя наук, де спільний шлях представників різних історичних дисциплін є важким і, подекуди суперечливим, але можливі перспективи таких студій вартують цих зусиль. Добрим результатом такого міждисциплінарного підходу є навчальний посібник Михайла Глушка “Історія народної культури українців”, який вийшов друком у 2014 р. у Львівському національному університеті імені Івана Франка. Сфера наукових

зацікавлень професора М. Глушка ще з початку 1980-х років тісно пов’язана з традиційною матеріальною і духовною культурою українського етносу, які автор воліє досліджувати на стику етнології, археології, історії, фольклористики, лінгвістики та ін. [Глушко, 1993; 2003]. Логічним наслідком цієї багатолітньої системної роботи львівського етнолога, а водночас – і результатом успішного досвіду впровадження її основних результатів до навчального процесу, став рецензований посібник. Ця книга структурно складається із передмови, десяти розділів, списку рекомендованої літератури та додатків.

Перед тим, як перейти безпосередньо до розгляду положень, викладених в основній частині праці, висловимо декілька загальних вражень від книги в цілому. Взявши до рук цей посібник, першочергово впадає у вічі, що він виданий із пошаною до читача, свідченням чого є тверда палітурка, якісний папір, гарний дизайн сторінок та читабельний шрифт. Окремо варто відзначити

234 ISSN 2078–6093. Археологічні дослідження Львівського університету. 2015. Випуск 19

те, що книга М. Глушка щедро ілюстрована різноманітними графічними матеріалами, зокрема світлинами, рисунками (в тім числі, авторськими), візуалізаціями реконструкцій окремих об'єктів матеріальної культури. Приємне враження справляє наявність у рецензованій праці різнотипних покажчиків (іменного, предметно-тематичного, переліку давніх етнічних спільнот, археологічних культур і пам'яток та їх датування), які у виданнях подібного гатунку, насичених великим об'ємом інформації, є необхідним інструментом для роботи як фахівців, так і студентів. До заслуг автора варто віднести й те, що він вдало балансує між науковим форматом книги (свідченням якого з-поміж іншого є численні бібліографічні покликання, загалом невластиві для навчальної літератури) та її дидактичною спрямованістю, яку супроводжують питання для самоконтролю студентів, розміщені наприкінці кожного розділу. Щоправда, певні застереження викликає датування археологічних культур, яке подає М. Глушко, зокрема – занадто загальне окреслення часу існування висоцької культури (кінець бронзової – початок залізної доби (с. 407)) або ж визначення верхньої хронологічної межі райковецьких старожитностей IX ст. (с. 408), яке відрізняється від сучасного уявлення про цей її аспект [дет. див.: Филипчук, 2008, с. 68–135].

Відкриває книгу передмова, у якій автор акцентує на недостатній увазі старшої генерації народознавців (ба навіть – на її відсутності) до культурно-побутових реалій давніх історичних та доісторичних епох. Така ситуація стала катализатором для виникнення історичної етнології, представники якої напрацювали чимало концепцій етногенезу українського народу у різних вимірах його традиційно-побутової культури. Прикметно, що М. Глушко свідомо утримується від розгляду духовної культури автохтонів українських теренів, позаяк тут етнологів ще чекає нелегкий шлях розв'язання низки суперечливих проблем, зокрема календарної та сімейної обрядовості, народних знань, моралі, звичаєвого права тощо (с. 7–8).

У першому розділі “Вступ до дисципліни “Історія народної культури українців”. Виникнення і розвиток історичної етнології” (с. 9–36) автор спершу докладно розкрив зміст поняття історичної етнології, як дисципліни, предметний засяг якої є надзвичайно широким, а тому вимагає залучення результатів різних галузей знань гуманітарного профілю: антропології, археології, історії, мовознавства, фольклористики, мистецтвознавства тощо (с. 10–11). Власне історія народної культури розглядається крізь призму культурно-генетичного напрямку в історичній етнології, який передбачає дослідження генезису та історичного розвитку компонентів чи цілих комплексів народної культури, реконструкцію об'єктів культури первісного суспільства, з'ясування культурних взаємозв'язків між етносами в різні історичні періоди. Для кращого заглиблення в тему подано змістовний екскурс в історію еволюції

людства, зокрема теорію трьох стадій розвитку суспільства, відтак домінуючий впродовж тривалого часу еволюційний напрям у дослідженні історії господарства, формування основ історичної етнології в Україні, а також загальні тенденції дослідження джерел, походження та розвитку традиційної культури українців протягом останніх десятиліть аж до сучасності. Слушними (і такими, що лише підтверджують актуальність вивчення історичної етнології) є зауваги М. Глушка про потребу усунення застарілих та сумнівних підходів стосовно вирішення ключових наукових проблем щодо первісних джерел і походження різноманітних явищ народної культури. Автор акцентує на неприпустимості порушення принципу історизму, коли певні об'єкти чи явища традиційної культури часто зовсім некритично екстраполюються на різні історичні епохи, без з'ясування їх походження та історичної тяглості, що досі, на жаль, є звичним для багатьох дослідників, як етнологів, так і істориків та археологів.

Другий розділ “Привласнювальне господарство – прототип відтворювального. Релікти первісних форм господарювання в Україні в ХІХ – на початку ХХ ст.” (с. 37–78) присвячений розгляду найдавніших занять українців – мисливству та рибальству. Наголосимо, що історичний розвиток мисливства, як головного заняття у добу привласнювального господарства і як допоміжного в сучасну пору, викладено крізь призму його напрямів (м'ясний і хутровий), форм (активна і пасивна), характеру (колективний, індивідуальний), способів (облава, загін, переслідування, засідка, вистежування, підманювання), знарядь (спис, лук і стріли, різноманітні види пасток). Цікавим доповненням є наведення низки спеціальних мисливських уявлень, вірувань та повір'їв (с. 55–57). Також ґрунтовно простежено основні етапи розвитку іншого давнього господарського заняття – рибальства, розпочинаючи від його початків, формування як окремої галузі господарства, згодом набуття промислового характеру. Поступ традиційного рибальства відображено через сформовані впродовж тривалого історичного періоду його народні способи і технічні засоби (ловля риби руками, застосування знарядь індивідуального користування, індивідуальна та колективна ловля риби за допомогою нерухомих снастей, колективне рибальство з використанням рухомих снастей – неводів) (с. 64–70). Чіткими і зрозумілими є пояснення форми та особливостей конструкції достатньо складних рибальських пристосувань, ще донедавна поширених серед українців, однак значна частина яких вже є набутком історії (“перемет”, “гарди”, “бовт”, “крига”, “колиска”, “волок”). Крім того звернено увагу на архаїчні засоби пересування на воді, зокрема розкрито технологію виготовлення і форму довбаного човна, який відомий на теренах України з доби неоліту.

У третьому розділі посібника йдеться про основне господарське заняття українців – землеробство (с. 79–120). Землеробством в Україні займалися спочатку лише в долинах річок Дніпра, Південного Бугу та Дунаю, а

236 ISSN 2078–6093. Археологічні дослідження Львівського університету. 2015. Випуск 19

найдавніший центр землеробства сформувався в середовищі творців неолітичної буго-дністровської культури. У носіїв трипільської культури був поширений вищий рівень розвитку обробітку ґрунту з використанням спеціальних знарядь – мотичне землеробство. Досить детальною є характеристика вирубно-вогневої системи обробітку ґрунту, характерної для лісової зони України. Однак найцікавішим є авторський погляд стосовно наукових концепцій походження орного землеробства – М. Глушко доводить неможливість його існування в добу енеоліту, оскільки передумовою його зародження було застосування тяглової сили тварин. Детально розглянуто походження та розвиток найдавнішого орного знаряддя в Україні – рала, конструкція його основних типів (одноручне прямогрядільне та кривоградільне), їхнє датування та ареали поширення. Обґрунтовано є авторська концепція походження іншого орного знаряддя – сохи, а саме висновок про її винайдення на теренах Полісся. Відтак проаналізовано наукові гіпотези про місце і час виникнення функціонально значно досконалішого знаряддя – плуга, застосування якого в княжу добу зумовило формування трипільної системи рільництва.

Історія виникнення і розвиток одного з основних господарських занять українців – скотарства, – М. Глушко висвітлив у четвертому розділі (с. 121–154). Зокрема, простежено способи domestикації різних тварин, характерні риси раннього тваринництва. Аналіз остеологічних даних дав змогу автору зробити висновок, що саме на теренах сучасної України (Нижнє Подніпров'я) носії середньостоговської культури вперше приручили коня. На підставі даних археології з'ясовано час виникнення шерстяного напрямку скотарства, молочного господарства в Україні та початки використання тварин як тяглової сили – доба енеоліту. Цим же періодом датується формування основних типів раннього скотарства – приселищне, вигінне і відгінне пастівницьке. За етнографічними та археологічними матеріалами охарактеризовано найважливіші риси кожного з цих типів та їх роль у різних ареалах сучасної України в конкретні історичні періоди. Розкриваючи питання розвитку скотарства в добу середньовіччя автор наголошує на відносно пізньому походженні господарських будівель для утримання худоби взимку. Завершує розділ розгляд структури пастівницького сезону та організаційних форм випасу худоби, які практикували в різних історико-етнографічних районах України в XIX – на початку XX ст.

У п'ятому розділі розглянуте коло проблем, пов'язаних з історією народного ремесла та промислів, які автор розглядає крізь призму виробничо-технологічних аспектів (с. 155–194). Передусім, М. Глушко торкається питання виникнення та етапів розвитку ковальства як одного з найдавніших ремесел, яке добре відображене в археології. Щоправда, в цьому випадку автор послуговується доволі обмеженою джерельною базою (Райки, Княжа гора), не залучаючи при цьому матеріалів зі середньовічних ковальських об'єктів у

Рудниках та Харалузі, а також ігнорує важливі знахідки ковальських знарядь у Галичі, Пліснеську, Судовій Вишні, Городищі та ін. [Кучинко, 2009, с. 177–193; Петегирич, 1990, с. 89–90] і, щонайважливіше, не зачіпає питання асортименту ковальської продукції. Далі автор характеризує видову структуру деревообробних ремесел (токарство, бондарство, теслярство, столярство, стельмаство, ложкарство і гребінництво), розглядає їхній інструментарій та аналізує їхнє походження й генезу. Початкові стадії ткацького виробництва на українських землях датують IV–III тис. до н. е. і пов'язують із носіями трипільської культури. Археологічними індикаторами ткацтва М. Глушко цілком слушно вважає глиняні та кістяні прясла, які часто трапляються під час дослідження пам'яток, особливо – княжої доби. Широке територіальне тло розгляду цієї проблематики дало змогу простежити еволюцію ткацького устаткування: від вертикального ручного верстату, який виник в неоліті, до горизонтального його варіанту з різними типами, який набув поширення наприкінці XII – на початку XIII ст.

При характеристиці гончарства автор особливу увагу приділив технології виробництва ліпного посуду, проаналізував різні типи гончарних горнів та їх функціонально-виробничу специфіку. На жаль, поза увагою М. Глушка залишилося бортництво, яке знайшло своє відображення в писемних джерелах [Dąbkowski, 1923], а технологічний аспект цього промислу нещодавно став об'єктом реконструкцій київських археологів [Готун, Коваль, Петраускас, 2008, с. 76–86]. Принагідно зазначимо, що досвід поєднання етноархеологічних студій та методу наукових експериментів є одним з найперспективніших шляхів у дослідженнях давніх виробництв [Готун, Петраускас А., Петраускас О., 2005, с. 70–79; 2005а, с. 52–65; Готун, Коваль, Петраускас, 2005, с. 334–341].

Питання, яке розглянуто в шостому розділі за назвою “Генезис і розвиток тваринного запрягу в Україні” (с. 195–224) – одне з найближчих до наукових зацікавлень автора посібника, адже цій проблемі присвячене його монографічне дослідження [Глушко, 2003]. На основі значного фактологічного матеріалу М. Глушко доводить побутування парного запрягу волів від самого початку їх використання у транспортних засобах і робить важливий висновок про те, що сформований на початку енеоліту парний запряг худоби був визначальним в гужовому транспорті, а відтак і в землеробській техніці, аж до початку XX ст. Окремо розкрито історію інших видів (двопарний та одинарний) запрягу вола. Натомість іншу упряжну тварину – коня, українські селяни запрягали лише одинарно, а парний запряг поширився в Україні з Центральної Європи відносно пізно – лише в XVI–XVIII ст. Автор також детально зупинився на з'ясуванні конструкції, походження та розвитку типів парної та одинарної волової упряжі в Україні – нашійного ярма (яро з природними “кульбаками”, яро з “підгорлицею” і “снозами”, яро з “підгорлицею” і “бирцями”, “бовкун”). При

238 ISSN 2078–6093. Археологічні дослідження Львівського університету. 2015. Випуск 19
цьому М. Глушко обґрунтовує тезу, що одинарне волове ярмо послугувало прототипом первісної упряжі одного коня, основу якої становив хомут.

У сьомому розділі “З історії гужового сухопутного транспорту українців” (с. 225–266) йдеться про три основні види гужового транспорту: в’ючно-верховий, полозковий і колісний, які відомі на теренах сучасної України ще з доби енеоліту. Спершу розглянуто основні складові спорядження верхового коня (сідло, стремена, вуздечка) і їхнє давнє походження (для прикладу гуцульська “тарниця”). Наукове зацікавлення становить подана в посібнику авторська концепція виникнення і розвитку традиційного гужового санного транспорту українців. Реконструйовано характерні риси, конструкцію ходу і зовнішній вигляд первісного прототипу санного транспорту – волокуш-саней, розглянуто різні типи сан (господарські, виїзні, вантажні). Завдяки детальному аналізу, низці схем, рисунків та світлин простежено етапи виникнення і розвитку саней східноєвропейського типу, які поширилися передовсім на теренах України і побутували тут майже повсюдно. Значну увагу приділено науковим концепціям походження колісного транспорту, характеристиці його первісних моделей. Вагомим є обґрунтування тези про виникнення одноосьового двоколісного транспорту на основі примітивного двоосьового чотириколісного транспорту. Структуровано подано будову, типові ознаки і риси традиційного українського воза, а також конструктивні зміни, яких він зазнав в XIX–XX ст.

Предметним засягом восьмого розділу рецензованого посібника є один із найскладніших елементів матеріальної культури – житло (с. 267–310). Огляд розвитку народного будівництва розпочинається від найдавніших типів тимчасового житла і їхніх пізніх аналогів XIX – першої половини XX ст. (“шалаш”, півдашковий і дводашковий курінь, колиба, вишка). Торкаючись питання конструктивного вирішення тимчасових житлових споруд автор висловив думку про те, що опалювана тимчасова будівля стала прототипом первісного стаціонарного однокамерного житла. Окремо охарактеризовано час, географію побутування і технологічні особливості трьох типів (заглибленого, напівзаглибленого і наземного) стаціонарного однокамерного житла і поступове витіснення двох перших наземним. Докладно з’ясовує М. Глушко історичний розвиток горизонтального планування народного житла, апелюючи до основних наукових концепцій походження дво- і трикамерного житла. Вертикальний розвиток традиційного житла розглянуто у зв’язку з появою в ньому пласкої стелі. Особливо цікавим є спростування автором тези, яку обстоюють деякі археологи, про побутування в епоху неоліту двоповерхових будівель (с. 293–294). Інший аспект еволюції народного будівництва простежено крізь призму розвитку системи опалювальних пристроїв. На нашу думку, концепції, які запропонував М. Глушко у цьому розділі, мали б викликати жваву

зацікавленість в археологічному середовищі, представники якого, з огляду на обмеженість джерельної бази, зіштовхуються з чималими труднощами у реконструкції давніх об'єктів житлового будівництва.

У розділі “Народний одяг українців” (с. 311–346) автор окреслив загальні аспекти виникнення і розвитку основних компонентів традиційного вбрання, яке побутувало аж до початку ХХ ст. включно. Розгляд цієї досить об'ємної і доволі складної теми розпочинається із характеристики видів одягового матеріалу (вичинена шкіра тварин, домоткані лляна, конопляна, вовняна тканина), їхнього виготовлення та функціонального призначення. Ведучи мову про натільний одяг М. Глушко констатував, що найдавнішим видом зшитого одягу в українців є сорочка. За способами крою виділяють три її основні типи, які, своєю чергою, відображають особливості видозміни натільного вбрання. Стосовно поясного жіночого одягу в Україні найдавнішим видом була незшита двоплатава запаска (обгортка), з якої розвинулися дерга, плахта і спідниця. Науковий інтерес викликає запропонована автором концепція походження традиційного чоловічого одягу – штанів. Чітко описані різновиди плечового нагрудного одягу без рукавів і з рукавами, плащоподібного, весняно-літнього та зимового верхнього одягу українців. Окремо подано історію виникнення та розвитку взуття – від архаїчних зразків (плетені личаки, шкіряні постолі) до досконаліших варіантів (на твердій підшві і каблуках).

Десятий розділ “Історія народного харчування українців” (с. 347–389) розкриває питання походження основних харчових продуктів – на основі палеоботанічних досліджень визначено основні зернові культури доби неоліту – енеоліту в Україні, початки культивування пшениці, проса, ячменю, жита та інших злаків, народні уявлення про походження культурних рослин. Докладно охарактеризовано архаїчні способи переробки харчових продуктів тваринного походження (варіння, тушкування, смаження, печіння). Автор подав опис первісних знарядь переробки зерна (ступ і зернотерок), а також з'ясував поширення вітряка і водяного млина, як етапу удосконалення технології виготовлення борошна і круп. Особливу увагу в розділі приділено головному компоненту традиційного харчування українців – хлібові. М. Глушко вказав на давнє споживання зерна як продукту харчування, свідченням чого є обов'язкова присутність неочищеного зерна в найважливіших календарних та сімейних обрядах українців. Сукупність етнографічних реалій та археологічних даних дає підстави стверджувати про давніше походження прісного хліба порівняно з вчиненим. Принциповим є висновок про те, що з огляду на внутрішню структуру, начинку, обрядовість, яка супроводжувала його приготування, найдавнішим вчиненим хлібом в українців був весільний коровай.

Підсумовуючи враження від посібника М. Глушка, хочемо підкреслити його наукову вартість, репрезентовану ґрунтовним підходом до висвітлення

такого обширного та складного кола проблем та оригінальними авторськими концепціями. Щодо дидактичної мети цієї книги, то за своєю суттю вона є інноваційною і стане надійним підмурівком для викладання навчального курсу “Історія народної культури українців” у вищих навчальних закладах України. Маємо також сподівання, що окреслена праця викличе значну зацікавленість в археологічній та історичних спільнотах й стане дороговказом для міждисциплінарних досліджень матеріальної культури українського народу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. *Готун І. А.* Експериментальна археологія у роботі Північної експедиції. Дослідження в галузі гончарства / І. А. Готун, А. В. Петраускас, О. В. Петраускас // Археологія. – 2005. – № 2. – С. 70–79.
2. *Готун І. А.* Моделювання чорнометалургійних та лісохімічних процесів за матеріалами північної експедиції / І. А. Готун, А. В. Петраускас, О. В. Петраускас // Археологія. – 2005а. – № 3. – С. 52–65.
3. *Готун І. А.* Експериментальна модель гончарного горну типу Малополовецького / І. А. Готун, О. В. Коваль, А. В. Петраускас // Проблеми археології Середнього Подніпров’я. – К. ; Фастів, 2005. – С. 334–341.
4. *Готун І. А.* Експериментальне вивчення бортництва північною експедицією (Життя бджіл та сутність бортного промислу) / І. А. Готун, О. А. Коваль, А. В. Петраускас // Археологія. – К., 2008. – № 4. – С. 76–86.
5. *Глушко М. С.* Шляхи сполучення і транспортні засоби в Українських Карпатах другої половини XIX – поч. XX ст. / М. С. Глушко. – К., 1993. – 226 с.
6. *Глушко М.* Генезис тваринного запрягу в Україні (Культурно-історична проблема) / Михайло Глушко. – Львів, 2003. – 444 с.
7. *Кучинко М.* Історія населення Західної Волині, Холмщини та Підляшшя в X–XIV ст. / Михайло Кучинко. – Луцьк, 2009. – 528 с.
8. *Петегирич В. М.* Ремесло / В. М. Петегирич // Археологія Прикарпаття, Волини и Закарпаття (раннеславянский и древнерусский период) / [отв. ред. А. П. Черныш]. – К., 1990. – С. 89–93.
9. *Филипчук М.* Райковецька культура в українському Прикарпатті: хронологія і періодизація / Михайло Филипчук // Вісник Інституту археології ЛНУ імені І. Франка. – 2008. – Вип. 3. – С. 68–135.
10. *Dąbkowski P.* Bartnictwo w dawnej Polsce: szkice gospodarczo-prawne / P. Dąbkowski. – Lwów, 1923. – 41 s.

Стаття: надійшла до редакції 15.10.2015
прийнята до друку 10.11.2015

Віталій ЛЯСКА, Юрій ПУКІВСЬКИЙ